

HOOFDSTUK 5.

OVER GOEDE BELGEN, SLECHTE DUITSERS EN ALLES DAARTUSSEN

5.1 **Insiders en outsiders**

*Die Arbeiter haben kein Vaterland.*¹

K. Marx en F. Engels (1848), *Manifest der Kommunistischen Partei*.

*Un peuple qui n'a pas le sentiment de sa nationalité est pareil à une cloche sans battant, à une boussole dont l'aiguille ne serait pas aimantée. Il ne sait ni d'où il vient, ni où il va, ni comment il doit se diriger.*²

E. Picard (1907), *Essai d'une psychologie de la nation suivi de l'idée du droit en Belgique*.

Natie is een moeilijk begrip. Zelfs tijdens *de Belle Epoque* was er geen overeenstemming. Het geloof in aparte culturele naties (door de tijdgenoot benoemd als het Franse dan wel het Duitse “ras”), bij voorkeur gescheiden door de grenzen van een eigen staat, stamt uit de 19e eeuw. De Belgische ultra-nationalist Edmond Picard en vele anderen geloofden rotsvast in die raciale opdelingen. Maar er kwam ook virulente kritiek op, onder andere vanuit socialistische hoek. Waarschijnlijk verheldert geen van beide extreme citaten wat ‘nationale identiteit’ voor de grote massa betekende.

Noties als ‘het eigen volk’ of ‘het vaderland’ kunnen op veel verschillende manieren worden ingevuld. Juist door die vaagheid is nationalisme een vehikel waaronder heel wat verschillende ideeën kunnen schuilen. Hoort het concept natie dan nog wel thuis in een nuchter historisch onderzoek? Er zijn heel wat redenen om die vraag positief te beantwoorden. Uiteindelijk heeft het *afbakenen* van de eigen natie een diepe impact op hoe mensen zichzelf zien en met wie ze willen overeenkomen. Mensen proberen hun leven in te richten volgens de voorschriften van de eigen groep. Wie zijn we en wat is er typisch voor ons? Vandaar dat ook natie een sleutelconcept is om het dagelijks leven in vraag te stellen.

In de Eerste Wereldoorlog is het thema bovendien cruciaal. Ten eerste dwong de bezetting twee verschillende ‘naties’ – Duitsers en Belgen – om samen te leven in een welbepaalde machtsverhouding. De Belgen waren in de macht van de Duitse bezet-

ter. Voor de Belgische bevolking waren de Duitsers dus al vanaf het begin de vreemde outsider of tegenpool. Kleine verschillen werden uitvergroot om de kloof te bewaren. In tweede instantie werd de aandacht ook gericht op de landgenoten, de groep van insiders. De Belgen moesten de rangen sluiten in naam van het aangevallen vaderland. Maar vervulde iedereen wel in dezelfde mate zijn plicht? En welke offers vroeg het vaderland eigenlijk? Een derde reden is dat de Eerste Wereldoorlog een kantelpunt was in de ‘vaderlandse’ geschiedenis. De patriottische ijver was ongezien, maar toch kwam het Vlaams-nationalisme tot volle wasdom. Patriottisme en anti-Belgische gevoelens kwamen tegelijk voor. De politici en de symbolen die belangrijk waren in die strijd behoren ondertussen wel tot het onderwijscurriculum. Maar de impact van die politieke verschuivingen op de modale Belg kennen we nauwelijks.³ We willen de klassieke politieke benadering van 14-18 dan ook even laten voor wat ze is. In de plaats daarvan concentreren we ons op een sociaal-culturele analyse. Vinden we sporen van nationale identificatie in het dagelijks leven? Welke rituelen getuigen daarvan? Om welke natie ging het eigenlijk?

We hebben natuurlijk wel een werkbare definitie van natie nodig. Benedict Anderson spreekt over naties als *imagined communities*: mensen die geen contact met elkaar hebben, geen bloedbanden delen en waarschijnlijk ook geen gedeelde interesses hebben, gaan zichzelf toch als één groep beschouwen. Dit gebeurt op basis van bepaalde criteria, zoals een gedeelde cultuur of een geografische gebiedsomschrijving. Die criteria zijn het resultaat van historische toevalligheden: de natie is geen kwestie van genetica⁴. Daarom zijn definities van de natie voortdurend in beweging. Zodra een vertoog over het ‘eigen volk’ bestaat, wordt het ‘eigen volk’ ook meer en meer zichtbaar in de sociale realiteit.⁵ Dit noemen we de dagelijkse constructie van het natiegevoel. Ongetwijfeld hebben elites dit mechanisme uitgespeeld om de eigen macht te vergroten, maar nationale identificatie is meer dan iets wat van bovenaf wordt opgedrongen. Het nationale gevoel werd gedragen in brede lagen van de bevolking.

Wat is dan de sociale functie van dit natiebeprip? Het voorbeeld van het *Comité National* illustreert waartoe groepsgevoel op nationale schaal kan leiden. Zou langdurige, grootschalige solidariteit tussen de rijke burgerij en de stedelijke soepeters mogelijk zijn zonder een gedeelde Belgische identiteit?⁶ Diezelfde Belgische identiteit kon mensen ervan weerhouden om samen te werken met de Duitsers, zelfs al was dat in hun eigen nadeel. Het voorbeeld van de Belgische dwangarbeiders aan het Franse front zegt genoeg. Wie na de opeising vrijwillig wilde werken, kreeg een mark per dag en mocht de kampen af en toe verlaten. Wie dat niet wilde, bleef ook in het kamp en kreeg maar 30 *pfennig* per dag. Daarnaast werden de weigeraars mishandeld en ondervoed. Het loon was nutteloos, aangezien de arbeiders bijna nergens eten konden kopen. Nochtans blijkt steeds opnieuw dat het overgrote deel van de arbeiders herhaaldelijk

weigerde om te werken. Vaak moesten er eerst enkele arbeiders geëxecuteerd worden vooraleer er iemand in het 30 *pfennig*-regime stapte.⁷

Het natiegevoel kan gelijkgezinden dus verenigen, maar tegelijk kan er geen wij-groep bestaan zonder een zij-groep. Om te weten wat we zelf delen, moeten we bepalen wat anderen niet hebben. Die groepsidentiteit gaat samen met een ethisch oordeel. Het zelfbeeld is positief, terwijl het beeld van ‘de Ander’ in tijden van conflict hoogstens neutraal en veel vaker negatief is. Vandaar de titel “goede Belgen, slechte Duitsers en alles daartussen”, die verwijst naar de belevingswereld in het bezette land.

Met dit kader in gedachten rest ons niets anders dan terug te keren naar de lokale leefgemeenschap. Welke rol speelde het ‘vaderland’ daar? In een eerste gedeelte gaat de aandacht naar de Duitsers, die hier worden beschouwd als outsiders. In een volgende punt komt de groep van insiders aan bod: de Belgen. Hoe liep het in de interne Belgische keuken? Ten slotte vragen we ons af of we tijdens de Eerste Wereldoorlog gelaagde identiteiten kunnen terugvinden.

5.2 Duitsers in een vreemd land

5.2.1 *België onder het Duitse juk: een koloniale oefening?*

In 1914 hadden landen als Frankrijk, Engeland en zelfs België koloniale rijken opgebouwd – in felle onderlinge competitie. Andere continenten werden veroverd en gewelddadig geëxploiteerd. Dat het Duitse Rijk in die competitie aan de verliezende kant stond, speelde zeker een rol bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Toen de oorlog uitbrak, stonden blanke West-Europeanen tegenover elkaar. Werden de strategieën van het kolonialisme, oorspronkelijk gericht tegen de andersgekleurde medemens, ook in die strijd toegepast?

Laten we enkele van die typische koloniale gewoontes van dichtbij bekijken. Een eerste belangrijke strategie was de roof van arbeidskrachten en grondstoffen. Berlijn beschouwde België als een melkkoe en beval de systematische exploitatie van het bezette land. De Duitsers zetten niet alleen de economische infrastructuur, zoals fabrieken en steenkoolmijnen, naar hun eigen hand.⁸ Ook de bevolking zelf was aangeschoten wild; huismoeders moesten hun koperen kookgerei afgeven, de wol werd uit matrassen gehaald, arbeiders werden van de straat geplukt en naar werkkampen gevoerd. Terwijl boeren tenminste nog in bonnen werden betaald voor hun koeien en paarden, kregen arbeiders noch huisvrouwen een noemenswaardige compensatie. Nog belangrijker dan de opeising van brandnetels en notenbomen, was het geld dat België kon leveren. De kluisen van bankinstellingen werden leeggehaald. Soms wer-

den hele dorpen collectief beboet omwille van futiliteiten, zoals het niet opruimen van de straten. De exploitatie verergerde nog in de tweede bezettingshelft, omdat het Duitse Rijk economisch gewurgd werd. Deze exploitatiepraktijken waren zowel in België als in Oost-Europa in zwang.⁹ De opeising van Belgische arbeiders bracht veel internationale verontwaardiging teweeg. Maar *Poor little Belgium* aarzelde niet om de dwangarbeid door Congolezen (de zogenaamde “portage”) nog te verscherpen tijdens 14-18.¹⁰ *A la guerre comme à la guerre.*

Ten tweede werden kolonies vaak geregeerd door middel van dwang en geweld. Nu was België in 1914 niet bepaald het voorbeeld van een door en door democratische samenleving. Maar toch hadden de Belgen een parlement, de scheiding der machten, een relatief grote persvrijheid en het recht om zich vrij te verplaatsen en niet willekeurig te worden gearresteerd. Toen de Duitse bezetter onder andere de censuur en de paspoortverplichtingen instelde, kwam daar een einde aan. De Duitsers huurden spionnen in om verdachte personen te schaduwen, tot in de gevangenis toe. In naam was het land opgedeeld in een militair bestuurd *Etappengebied* en het *Generalgouvernement* (onder leiding van de Duitse gouverneur-generaal Moritz von Bissing). In de praktijk was er niet zoveel verschil in de manier waarop beide bestuurd werden: zeker in de tweede bezettingshelft gebeurde dat volgens een ongenadige militaire logica. Lokaal lag alles in handen van een *Ortskommandantur* en waren de gemeentebesturen vaak machteloos. Met recht en rede kunnen we spreken over het recht van de sterkste.

Een derde element van het kolonialisme was een racistisch gekleurd beeld van de koloniale ‘onderdaan’. Hoe werd ‘de’ Belg gepercipieerd door de Duitse bezetter? Tijdens de eerste dagen van de inval hadden de Duitsers een sterk vijandbeeld, dat grensde aan paranoia. Ze geloofden in massaal en heimelijk verzet door de burgerbevolking – wat later de mythe van de *franc-tireur* werd genoemd (zie ook hoger). De Belg was met andere woorden lafhartig en bedriegelijk. Tijdens de bezetting verwoordde het Duitse bestuur allerlei andere claims over de Belgische volksaard. De luie Belgen lieten zich blijkbaar liever onderhouden dan te werken voor de kost. Wat een verschil met het nijver Duitse Rijk, dat arbeidskrachten tekort had! Kortom, het beeld dat het Duitse bestuur over ‘de Belgen’ koesterde vergemakkelijkte uiteindelijk hun brute machts-politiek.

Dat brengt ons bij een vierde strategie die door de meeste koloniale regimes met vrucht werd aangewend: inspelen op onderlinge verdeeldheid (het verdeel-en-heers-principe). In de kolonies werden volkeren gerangschikt in een raciale hiërarchie. Daarna kon de kolonist het hoogst gerangschikte volk priviligieren. Ook tijdens de Duitse bezetting werd dit stramien toegepast. Vlamingen werden geacht tot het Germaanse ras te behoren, Walen werden beschouwd als een onzuivere mengeling van Latijnen en Kelten.¹¹ Inspelen op regionale verschillen was immers de ideale manier om

de – in de woorden van de bezetter – kunstmatige Belgische staat te ontmantelen.¹² Flaminganten die bereid waren om zich naar de Duitse overmacht te plooiën, werden bevoorreed. De zeer onsuccesvolle Waalse separatisten kregen van de Duitsers enkele brokjes. De zogenaamde *Flamenpolitik* behelsde onder andere de vernederlandsing van de Gentse universiteit en de vestiging van het Nederlands als enige bestuurstaal in wat later Vlaanderen zou worden. Dit waren twee oude eisen van de Vlaamse beweging, maar de Duitsers gingen wel wat verder dan dat. In december 1917 stelde de *Zivilverwaltung* in Brussel een plan op papier om de taalgrens op te schuiven. Massale deportaties van Walen en misschien zelfs van Franstalige Brusselaars maakten deel uit van het plan.¹³

Een laatste koloniale strategie was welwillendheid tonen ten opzichte van de koloniale onderdanen. De overheerser maakte ook ruimte voor ‘vriendelijke’ maatregelen. Hoewel zulke maatregelen de koloniale onderdanen ten goede konden komen, waren ze slechts bespreekbaar zolang ook de kolonisator er voordeel bij had. Zo ook in België. Er kwam bijvoorbeeld een Duitse dienst voor de studie van het Belgische kunstpatrimonium.¹⁴ De bezetter verordende de algemene leerplicht en er werden wetten voorgesteld op arbeidsbescherming en loonverbetering.¹⁵ Eén reden was dat de sociale zekerheid beter was uitgebouwd in het Duitse Rijk. Maar de bezetter hoopte ook om het lageloonland België uit te schakelen als economische concurrent. De bezorgdheid om kathedralen en barokschilderkunst had ten slotte ook veel te maken met toekomstige annexatieplannen. Zover kwam het nooit.

Het Duitse bezettingsbestuur kan kortom betiteld worden als koloniaal. Maar het is de lokale context die kan aantonen *hoe* koloniaal. Veel hing af van de individuele *Ortskommandant*. Beperkte hij zich tot het handhaven van de orde, of verliep de exploitatie harder? Hoeveel boetes werden er geïnd en waarom? Was er eerder sprake van indirecte overheersing, waarbij de bestaande structuren zoveel mogelijk werden bewaard? Of zetten de Duitsers meteen alles naar hun hand en werden Belgische machthebbers gedegradeerd? Het spreekt vanzelf dat besturen waarvan de helft van de leden gevlucht waren naar het buitenland, niet veel daadkracht meer hadden.

Er was wel degelijk een spanning tussen opportunistische bezettingspolitiek en goedbedoelde missiedrang. Moesten de Belgen vooral geld opbrengen, of moesten ze ‘geciviliseerd’ worden? De stroom aan affiches met Duitse bevelen, kunnen voor die vraag interessant zijn. Hoe definieerde de bezetter overlast en hoe werd daartegen opgetreden? Welke reglementen waren er voor cafés, de avondklok, misvieringen, scholen of hanengevechten? In sommige dorpen ging het zover dat de Duitsers kerstfeestjes voor kinderen lieten organiseren – inclusief cadeautjes.¹⁶ Dit was zelden belangeloos, maar het getuigt wel van de Duitse percepties over ‘de Belgen’ en hun behoeften.

5.2.2 *De troebele grenzen van het Duits-Belgisch samenlevingscontract*

Er was natuurlijk een wereld van verschil tussen de politieke elites in Berlijn en de soldaat ter plekke die de bezetting uiteindelijk moest uitvoeren. Soldatenblaadjes predikten weliswaar de Duitse superioriteit over de bezette volkeren, maar lang niet alle soldaten namen die ideeën klakkeloos over.¹⁷ Ook de hogergenoemde raciale theorieën over Germaanse en Latijns-Keltische volkeren waren eerder onderdeel van geopolitiek dan een breed gedragen overtuiging. Zien we geleidelijk aan meer begrip in de omgang tussen bezetter en bevolking?

Het is geen vergezochte vraag. Beide kampen waren gevoelig voor de mens achter de vijand. De meeste Belgische burgers haatten de bezetting. Toch konden zij onder sommige omstandigheden ook sympathie opbrengen voor de uitvoerders ervan. Het voorbeeld van Stijn Streuvels, die een zeer genoeglijke avond met Duitse officieren beschreef in zijn dagboek, werd legendarisch:

Dat zijn nu zes, zeven mensen door ' toeval hier in huis gekomen (...) Het zijn bovendien vijanden van 't vaderland (...). Ze hebben eten en slaping geëischt... en bij de eerste ontmoeting ontstaat er iets als vriendschap (...). Wij hebben aan elkaar niets vijandelijks ontdekt.¹⁸

Een andere dagboekschrijver met ingekwartierde soldaten schreef in juli 1918:

Overall (...) worden de soldaten van minder of 35 jaar getrokken en bij de infanterie gesteken (sic). Sergeant Karel S., schrijver der Kommandantur hier, is heden moeten optrekken naar den rekrutendepot van Brugge. Hij was hier bijna twee jaar. Hij was bij ons 't huis om te eten enz. (...). Achter paspoorten, verzenden van Comiteits- en krijgsgevangenzaken enz. enz. moesten wij nooit kijken of achterlopen; hij schikte alles en bracht het te huis. Hij bezorgde ons kolen, hout enz. enz. Het zal ons onder deze oogpunten ferm varen. Maar hem nog meer!¹⁹

Heel wat 'gewone' Duitsers waren zich bovendien pijnlijk bewust van de lasten die de burgerbevolking door de oorlog moesten verdragen. Bij gewone soldaten leefde een aangrijpende beeldvorming over de Belgische armoede: kinderen op blote voeten, simpele boeren met primitieve trekkarren.²⁰ Bestond er bij de soldaten een zeker medelijden met de Belgen, die misschien wel konden leren van de Duitse gewoonten? De Lokeraar Cyriel Vlamincq schrijft bijvoorbeeld:

De eerste manschappen der Duitse bezetting waren soldaten van den landstorm uit Spandau, Berlijn enzovoort (...) die vooral van het eten en den drank hunnen afgod maakten. Ja, die kerels waren goed gevoed, maar het dient gezegd te worden dat zij de arme mensen ook een deel van hunnen overvloed gaven. Zij deelden soep uit aan hunnen lokalen, alsmede vleesch, brood, melk en ook geld. Vooral de vrouwen en de kinderen waren zij genegen. Zagen zij evenwel een "groening" [jongeling nvdr] van 12 jaar, met de sigaret in den mond, dan namen zij hem deze af en

wierpen ze weg. In Duitschland, zegden zij dan, mag men maar beginnen rooken op 18-jarigen leeftijd. Te jong rooken belet den opgroei en is niet gezond voor de kinderen.²¹

In oudere bezettingsverhalen wordt nog vaak het onderscheid gemaakt tussen ‘den Duitsch’ en de Belgische bevolking, als twee diametraal tegengestelde groepen. Zo was het in de realiteit niet altijd. Het Duitse leger was geen monoliet, maar bestond uit verschillende afdelingen, zoals zedenpolitie, censuurdienst, enzovoort. Met sommige bevelvoerders was er meer samenwerking mogelijk dan met andere. Het meest fundamentele onderscheid binnen het leger was ongetwijfeld dat tussen de soldaten, de officieren en de militaire politie.

De militaire politie (MP) was verantwoordelijk voor ordehandhaving op straat, huiszoekingen en inbeslagnames. Onnodig om te zeggen dat de bevolking hen hartsgrondig vervloekte. Volgens soldaat Heinrich Wandt tierde corruptie welig in het korps. De MP’s stonden in de volksmond dan ook bekend als *markepakkers*. Zelfs gewone Duitse soldaten liepen niet hoog met hen op.²²

De modale soldaat – de zogenaamde *Feldgrau* – werd gerekruteerd uit de arbeidersklasse, de boerenstand en de middenklasse. Er zijn veel getuigenissen over soldaten die vlot Nederlands praatten, ofwel omdat ze het snel oppikten, ofwel omdat ze al eerder hadden gewerkt in België.²³ Veel *Feldgrauen* bleven tijdens de bezetting ook jarenlang in dezelfde buurt gestationeerd, wat de familiariteit nog vergrootte. Deze bezettingstroepen waren vaak een stuk ouder dan de soldaten van het invasieleger. De beste troepen werden immers direct naar het front gestuurd. De bevolking vond dat deze tweede kolonne een stuk beter gemanierd was dan “de verwilderden” aan de IJzer.²⁴ Zelf deden de mannen ook veel liever dienst in het bezette land dan aan het front.

Uiteindelijk leden Duitse soldaten in de tweede bezettingshelft ook onder de schaarste. De rantsoenen verminderden en hun persoonlijke offers brachten de overwinning blijkbaar niet dichterbij. Dat was dus een punt van overeenkomst met de minder gegoede Belgen, en een mogelijk gespreksonderwerp. Deze gedeelde oorlogservaring kon aanleiding geven tot allerlei vormen van samenwerking. Sommige soldaten knepen een oogje dicht bij illegale houtkap. Er werd samen op café gezeten – zeer tegen de zin van de Duitse legerleiding en het Belgische establishment (kerk en *Comité National*). We kennen een aantal gevallen van gezamenlijke diefstal, waarbij Belgen en Duitsers de buit deelden. Een soldaat die Belgen hielp om de regels te omzeilen, ondermijnde uiteindelijk het beleid van zijn overste.

Het droeg uiteindelijk allemaal bij tot desillusie en oorlogsmoeheid. Weinigen hechten nog geloof aan de *frische fröhliche Krieg*, zoals die in de Duitse staatspropaganda werd gepromoot. Vlak voor de Duitse aftocht in 1918 waren er in België soldaten-

muitereien, waarbij ontevreden Duitse soldaten hun officieren publiekelijk vernederden.²⁵ De soldatenraden die werden opgericht, hadden een duidelijk socialistisch referentiekader. Belgische arbeiders werden uitgenodigd om te assisteren in de revolutie, iets waar de socialistische beweging niet op inging. Maar groepjes Duitsers en Belgen plunderden wel gezamenlijk huizen in het Brusselse.

Toch kon de ontmoeting tussen Belgen en bezettingsleger nooit écht conflictloos zijn. Diefstal, voortdurende controles, arrogant gedrag op straat... het was voor veel Belgen een doorn in het oog. Dat Duitse soldaten massaal *Belgische* worstjes, erwten en conserven opkochten met hun soldij viel niet in goede aarde – behalve waarschijnlijk bij middenstanders of leurders. Zeker in de tweede oorlogshelft stuurden de soldaten die goederen dan naar moeder de vrouw in München of Berlijn, want in het Duitse Rijk was de toestand nog dramatischer dan in België. In de winter van 1916 konden velen zich nog enkel bittere rapen (tot dan toe een veevoeder) veroorloven. De huisvrouwen vergaten deze aanslag op hun menselijke waardigheid niet. Betogingen op het thuisfront brachten uiteindelijk de Duitse keizer ten val en luidden het einde van de Eerste Wereldoorlog in.²⁶

Een laatste groep binnen het leger was de officiersklasse. Als bevelvoerders waren zij zowel het symbool voor de gehate oorlog, als het aanspreekpunt voor Belgen uit goeude kringen. De officieren moesten niet alleen de Belgen in toom houden, maar ook hun eigen soldaten. De strijd tegen alcoholisme (en de mogelijke verbroedering met Belgen) stond daarbij centraal.²⁷ Dus werden sommige cafés voorbehouden aan Duitse soldaten en mochten burgers er maar tot een bepaald uur blijven. Soldaten die niet luisterden, werden naar het front gestuurd. Rond het *Kriegslazaret* van Lokeren werden omheiningen met glasscherven opgetrokken; anders gingen de soldaten er vandoor.²⁸

We kunnen het wij-zij verhaal nuanceren door het samenleven van Duitsers en Belgen in de eigen gemeente grondig in vraag te stellen. Waren er verschillende legereenheden in de loop van de bezetting? Wat was het profiel van de soldaten die ‘bleven’? Veel soldaten zaten ingekwartierd bij de Belgen zelf. Hoe werd die episode herinnerd in familiegeschiedenissen? Welke bijnamen kregen die Duitsers? Welke vormen van samenwerking waren er mogelijk? Stiltes zijn hier soms veelzeggender dan expliciete anekdotes, want slechts weinigen gaven graag toe dat de vijand ook maar een mens was. Stijn Streuvels werd in de verzetspers zwaar aangepakt vanwege zijn genoeglijk avondje met de Duitse officieren.

Het wij-zij verhaal blijft natuurlijk wel een onderdeel van de realiteit. Welke symbolisch beladen plaatsen werden ingenomen door de Duitsers en hoe transformeerde dit het gemeenschapsleven? Wat vonden de Belgen nu precies aanstootgevend en wat

niet? Welke stereotypen circuleerden over de Duitsers? De getuigenis van pastoor Denys over de evacuatie van de gestichten in 1914 is veelzeggend:

Vele Duitse pinnen hadden brillen met groote ronde glazen op den neus zitten: echt Duitsch. Ze gaven geene bevelen, maar huilden, brieschten hun geboden uit, als leeuwentemmers (...) Hadden ze gezeid zoo: “mensen, ge zijt hier allen in doodsgevaar, ’t wordt hoog tijd voor u achteruit te gaan. Wij voelen ons verplicht in uw eigen belang, tot de ontruiming van uwe [wees- en bejaarden-]gestichten over te gaan, [dan zouden wij geluisterd hebben]. Maar neen, ’t was onder den kreet “Heraus, verdammté”...²⁹

Opmerkelijk is wel dat Denys ruimte laat voor een betere samenwerking *onder bepaalde omstandigheden*: volgens hem zouden de Belgen met heel wat minder wrok vertrokken zijn als het Duitse leger een meer diplomatische houding had aangenomen. De kloof getrokken door het nationalisme kon dus nog steeds gedicht worden in een bepaalde context. De vraag is hoe die context eruit moest zien.

Een voorlopige hypothese is dat een militant anti-Duitse houding sneller opdook in de steden dan op het platteland.³⁰ Want stedelingen werden sneller geconfronteerd met de rampzalige gevolgen van de bezetting. Minder gegoede inwoners werden in één klap noodlijdende consumenten, en hadden dus alle redenen om het bezettingsleger weg te wensen. Maar op het platteland konden boeren geld verdienen door hun producten aan de Duitsers te verkopen. De prijzen voor landbouwproducten stegen en bovendien konden de boeren en de plattelandsarbeiders zichzelf beter bevoorraden: ze zaten immers aan de bron. De inname van prestigieuze gebouwen, de grote troepenconcentraties en de beperkingen op mobiliteit waren eveneens problemen waar de stedeling sneller last van had. Hadden die contextfactoren een impact op percepties over “den Duitsch”? Werd de bezetter eerder als een naïeve sukkel neergezet dan als een brutale booswicht?

Een andere hypothese is dat de middenklasse en de burgerij meer vasthielden aan een orthodox vijandbeeld en aan bombastisch uitingen van patriottisme. Minder gegoede klassen zouden daar sneller afstand van genomen hebben, misnoegd als ze waren door schaarste en de ongelijke offers (zie ook verder). Bezettters die verantwoordelijk werden geacht voor die schaarste – zoals de “arrogante” officieren – werden door de arbeidersklasse bespot. Maar sommige ‘gewone’ soldaten konden op meer genade rekenen. Het omgekeerde zien we bij de hogere klassen. Soldaten wekten bij hen minachting en angst op: ze waren vuil en ze pikten. Maar officieren, dat was een andere categorie. Wie een officier inkwartierde, had toegang tot informatie. Als er boetes kwamen kon men altijd eens praten met de huisgenoot.

5.3 De Belgische interne keuken

In een eerste gedeelte hebben we gefocust op de outsider: de Duitsers en hun moeilijk samenleven met de Belgen. In dit gedeelte kijken we naar de Belgen zelf, de groep van insiders. Tijdens de Eerste Wereldoorlog zweefde het nationalisme als een voortdurende schaduw over het dagelijks leven.³¹ Eerder bleek al dat relaties tussen Belgische vrouwen en Duitse soldaten een kwestie van nationale trouw werden, waar iedereen een – vaak zeer giftige – mening over had. De Belgen waakten over elkaar, zowel in de goede als de slechte zin. Wat was de impact van nationale identificatie in het private, dagelijkse leven?

5.3.1 *Moffen buiten, joden inclusief?*

Toen het Duitse Rijk de oorlog verklaarde aan het neutrale België, liepen de gemoeieren hoog op. Duitse migranten werden het eerste slachtoffer van de volkswroede. In augustus 1914 werden cafés en handelszaken gevandaliseerd in grotere steden.³² Heel wat migranten sloegen op de vlucht, enkelen keerden onder de bescherming van het bezettingsregime terug. Maar de haat tegen de “moffen” bleef ook na de oorlog bestaan. Mensen van Duitse afkomst – die niet noodzakelijk de Duitse nationaliteit hadden – werd bijna automatisch de Belgische nationaliteit ontnomen.³³ De natie moest gezuiverd worden van een “Duitse vijfde colonne”. Welke rol hadden deze ex-Belgen in de lokale leefgemeenschap? Keerden ze later nog terug?

Verontrustend is ook de negatieve aandacht voor joden. Belgen die schrijven over nare of hebberige Duitse officieren kwalificeren die persoon nogal snel als jood. De Antwerpse verzetskrant *De Vrije Stem* schreef het volgende scheldlied aan een “joodsch activistje”:

Rudelsheimlijke kwant, Vlaamsch van neus en Vlaamsch van naam, snotjood zonder vaderland, ganef en schlemiel te zaam, ging't U in ons land zoo kwaad, datg'ons nu zoo laf verraadt? (...)

Ha gij eischt ook zelfbestaan, voor “uw Vlaandren”, moffenknecht, en dat alles, vieze vent met een Amsterdamsch accent... ge doet U voor als Vlaam (sic), maar geen één die zich bedriegt want... uw neus roept dat ge liegt!³⁴

Ook in andere oorlogsvoerende landen zien we een opstoot in antisemitisme. Twee factoren lijken een rol te spelen. Ten eerste de schaarste, waarbij de koppeling tussen woekerende tussenhandelaars en joden zeer snel werd gelegd. Ten tweede een verwerping van het kosmopolitisme, waarvan joden een symbool waren. De wereldwijde familievertakkingen en het migratieverleden van veel joodse burgers paste moeilijk binnen het natiestaatideaal van de *Belle Epoque*.³⁵

5.3.2 *Patriottische routines*

“Het was aan het begin van de oorlog. Het patriottisme van mijn vriendinnetje Yvonne was onkreukbaar. Wij zaten op de tram naar Drogen, op enige afstand van onze ouders. Zoals gewoonlijk, hield de tram halt zodat een Duitse soldaat onze paspoorten kon controleren. Ik wou net mijn papieren tonen, toen ik Yvonne betrapte op het aannemen van een bepaalde pose; ze trok een star, ondoorgrondelijk gezicht. Haar blik ging dwars door de soldaat heen, alsof hij onzichtbaar was. Ik begreep het doel van die pose wel. De aanwezigheid van de vijand mocht niet erkend worden. Dit was het gebod van de “*bon citoyen*”, een gebod dat ik meestal zelf ook volgde. Maar waarom kon ik die aanstellerij plots niet meer verdragen? Waarschijnlijk had ik onbewust genoeg van de conformiteit...”³⁶

Dit is hoe Suzanne Lilar op het einde van haar leven terugkeek op de dagelijkse realiteit van de bezetting. In 1914 was Lilar ongeveer dertien jaar. Uit deze anekdote blijkt welke strategieën de *petite bourgeoisie* ontwikkelde om haar vaderlandsliefde te onderstrepen. Tijdens de bezetting ontstonden allerlei gedragsregeltjes. Uitingen van rouw op de nationale feestdag zijn een ander voorbeeld van zo'n gedragsregel. Winkels werden geacht dicht te blijven, mensen om in hun woningen te blijven, en heel wat huizen hielden de luiken of gordijnen toe. Verder was er een welige handel in patriotische prullaria: kokardes, beeldjes van de kardinaal of de koning, zangboekjes, kledij in tricolore... De voornaam Albert werd waanzinnig populair tijdens de oorlog.³⁷

We kunnen deze fenomenen benoemen als patriottische routines: de maatstaf waaraan een 'echte' patriot herkend kon worden. Deze routines hadden twee functies. Ten eerste belemmerden ze de toenadering tussen Duitsers en Belgen. Ten tweede werden interne overtreders teruggefloten. Zo kloegen de activisten dat zij niet meer begroet werden op straat. Uit Lilar's getuigenis blijkt dat deze patriottische routines zelfs een invloed hadden op de lichaamstaal. Dat jongeren het volwassen gedrag gretig – en soms tot in het overdrevene – imiteerden, is wel duidelijk. Ook opmerkelijk is Lilar's karakterisering van die routines als “aanstellerig”. Haar getuigenis vestigt onze aandacht dus op de sociale druk die uitging van dergelijke routines. Wie niet meedeed, plaatste zich buiten de groep.

Het gevolg was dan ook dat men bijna nergens meer kon komen zonder dat het over de oorlog ging. Hoe groot was de impact van “*la Belgique martyre*” op het dagelijks leven? Het ziekenbezoek dat schrijfster Virginie Loveling in mei 1915 aflegde bij een welgestelde oudere dame is veelzeggend. De patiënte begon uit te wijden over haar kwaaltjes. Maar Lovelings repetitieve antwoorden lijken niet te passen in de dialoog, alsof ze bedoeld zijn voor een onzichtbare derde partij. In haar dagboek lezen we:

“Ik lijd hevig aan jicht, houd het bed sedert de beschieting van het dorp (...)”

“Ha! jammer, wat vreeselijke tijden beleven wij toch!”

Ze luistert niet en vervolgt: “Ik ben met de meiden in den kelder gevlucht, toen alles hier rechtover aan stukken werd geschoten — gelukkig, dat mijn huis gespaard

bleef — tien uren in den kelder!”

“Vreeselijk, ach, al die arme jongens, die niets misdaan hebben en hun leven moeten laten!” zeg ik.

“Denk eens aan mij, die soms een halven nacht wakker lig van de pijn (...). Jicht heb ik ook in mijn eenen grooten teen, maar ‘t rhumatism is ‘t ergste.”

“Jammer,” zeg ik nog eens en: “Ik weet dat een kamenier uit de buurt verleden jaar een shrapnell in den rug heeft gekregen en dat ze nog kreupel is.”

“Ja, mijn eetlust is goed genoeg, maar ik mag hem niet voldoen, zegt de dokter, wegens die jicht.” (...)

“Eetlust behouden is altijd een groot geluk voor wie krank is. Ach, er bestaat zooveel ellende onder de arme menschen. Er wordt zooveel honger geleden, mevrouw. Is er nieuws van uw tuinman, die in ‘t leger dient? Arme vrouw van hem, hier achtergebleven! Heeft ze niet reeds drie kinderen?”

“Vier, er is er nog een bijgekomen, kortst na zijn vertrek.” (...)

“Arm wichtje, als het maar mag blijven leven; de vader, wat moet hij verlangen om dat laatstgeborene te begroeten.”

“Het is een ellendig krekkelken, naar ik hoor. Het ware een schoon engelken in den hemel. Als ik maar gauw kon genezen!”³⁸

Met dit fragment wil Loveling vooral het kleinzielige gedrag van de oude dame benadrukken – wat haar, als rasechte schrijfster, ook goed lukt. Blijkbaar ging het leven in bepaalde burgerlijke kringen gewoon door, met meer aandacht voor de eigen grote teen dan voor de ondervoede baby van het personeel. Toch is er achteraf gezien ook iets bizar aan Lovelings antwoorden. Ze lijkt de vrouw die voor haar zit niet eens echt te horen. Haast dwangmatig brengt ze de lichamelijke klachten van de vrouw in verband met het ‘lijden’ van België. Daarin staan centraal: de frontsoldaten, de oorlogsslachtoffers en de hongerlijders. Nochtans kan de gehospitaliseerde vrouw daar in se weinig aan doen. Maar vanuit Lovelings referentiekader is een gesprek over koetjes en kalfjes blijkbaar onmogelijk geworden. *Poor little Belgium* heeft daarin voorrang op individuele zorgen.

Lovelings retoriek is typisch voor een bepaald segment van de burgerij, bij wie soberheid en zelfopoffering de modewoorden van dat moment werden.³⁹ Over het bezette land moest een rouwsfeer hangen. Wie dat doorbrak kreeg het verwijt van egoïsme. Het verklaart waarom zowel het *Comité National*, de verzetspers als de kerk zich kantten tegen individueel vertier, zoals cinema’s, cafés en danszalen.⁴⁰ Hoewel die houding wenselijker lijkt dan de onverschilligheid van de oude dame in het hospitaal, is ze ietwat problematisch. Wat met arbeiders die naar de cinema *wilden* gaan? Arbeiders die bovendien veel meer aan den lijve ondervonden wat oorlogsnood betekende dan de filantropische burgerij? De arbeiderswijken lagen in 1916 hoe langer hoe minder wakker van rouwsymbolen op de nationale feestdag.⁴¹

Patriottische routines waren dus sterk beïnvloed door klasse. De routines van de goede klassen benadrukten voortdurend ingetogenheid en zelfs slachtofferschap. De

minder gegoede groepen benadrukten gelijke offers: ze dreven de spot met iedereen die niet meedeelde in die offers. De routines werden gekleurd door zwarte humor en frustratie over het materiële gebrek. Exemplarisch voor zo een *working class* routine is de commentaar op het gepubliceerde dagboekfragment van Stijn Streuvels. Het betrof die avond waarop hij “niets vijandelijks had ontdekt” aan de bij hem ingekwartierde officieren. Het sarcastische antwoord luidde:

Eenzijds de gastheer die aan zijn eigen Vaderland zijn schoenzolen vaagt, en anderzijds zeven Duitse officieren die lekker smullen en smeren, piano spelen en wijn drinken, hoe zouden deze aan elkander nu iets vijandelijks kunnen ontdekken? Men kan daaruit opmaken dat Stijn niet veel gesneuvelde soldaten tusschen zijne familie telt, en heel de aangerichte schade zal zich [beperkt hebben tot] het soupeeren en enige kiekens, benevens een paar dozijn flesschen wijn (...).⁴²

Deze patriottische routines spreken niet in naam van *poor little Belgium*, maar eerder van *poor little us, compared to them*. De wrok over kiekens, wijn en pianospel zijn enkel te begrijpen in relatie tot de eigen ontbering. Streuvels werd aangevallen als een gemakzuchtige veelvraat, én dus als een slechte patriot. Gebeurde er iets soortgelijks bij de aanvallen op smokkelaars en boeren?⁴³ Hoeveel mocht er eigenlijk gevraagd worden in naam van *la Belgique martyre*? Welke elementen uit het dagelijks leven werden geboekstaafd als onvaderlands, en door wie? Streeknieuws is vaak de enige manier om de concrete gevolgen van zulke verwijten te begrijpen. De weerslag voor zowel ‘goede’ als ‘slechte’ patriotten blijken uit de volgende anekdote uit de dekenij Boom:

Eene enkele gerechtelijke vervolging had plaats, namelijk Frans D., dienstbode bij Frans V., landbouwer, werd naar 't gevang van Mechelen vervoerd, omdat hij “laffe” werklieden die voor den duitsch naar 't arsenaal gaan werken, had durven beledigen, zoo zegden ten minste zijne aanklagers. Hij werd voor drie maanden gevangenis veroordeeld.⁴⁴

Frans D. kreeg omwille van zijn patriottische overtuigingen drie maand cel, wat onder de bezettingsomstandigheden zeker geen pretje was. De beledigde werklieden kregen na het incident misschien niet alleen het stigma van lafaards, maar ook dat van klikspanen. Was de lokale leefgemeenschap verdeeld? Het neologisme ‘onvaderlands’ was in 14-18 trouwens in ware opmars; voor vluchtelingen, vrouwen die iets met een Duitser hadden, migranten, voor wie handelde met de vijand, voor wie kritiek leverde op het *Comité National*... Het vormen van een groep insiders vroeg een zekere tol.

In oorlogstijd probeerden de meeste mensen uiteindelijk hun gewone leven voort te zetten – een houding die door oorlogshistorici accommodatie wordt genoemd. De besproken patriottische routines tonen dat er niettemin een verhoogd nationaal bewustzijn was bij grote lagen van de bevolking. Er zijn twee meer uitgesproken houdingen mogelijk in oorlogstijd: collaboratie en verzet. Dit zijn meestal slechts de keuzes van

een kleine minderheid. Tijdens de Eerste Wereldoorlog nam collaboratie niet dezelfde vorm of schaal aan als tijdens de Tweede Wereldoorlog, en was er ook geen echt gewapend verzet. Toch waren deze twee groepen heel erg belangrijk voor de Belgische interne keuken. Ze kunnen dan ook een plaats krijgen in lokale projecten.

5.3.3 *Activisme*

De activisten, die Flaminganten die collaboreerden met de Duitsers, waren een verdeelde en kleine minderheid. Veel Vlaamsgezinde leiders distantieerden zich vrijwel onmiddellijk van hen.⁴⁵ Toch beweerden de activistische groepjes dat ze een meerderheid vertegenwoordigden. Onderzoek heeft aangetoond dat de meeste activistische groepen opgestart werden door Nederlanders of mensen met een familiale oriëntatie op het Duitse Rijk. De door de bezetter op gang getrokken *Flamenpolitik* – vanaf 1917 vervolledigd met een *Wallonenpolitik* in het zuidelijke deel van het land – was dus essentieel voor de beweging. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de activisten een verregaand engagement aangingen met de bezetter.⁴⁶

Na het eerste oorlogsjaar waren de activisten nog steeds voornamelijk bezig met het drukken van onsuccesvolle krantjes en het uitklaren van hun eigen positie. Nog steeds selecteerde de *Politische Abteilung* de figuren die aan het hoofd van de beweging stonden.⁴⁷ De *Politische Abteilung* leverde bovendien geld en paspoorten zodat de activisten heen en weer konden reizen tussen *Etappengebiet*, *Generalgouvernement* en zelfs de krijgsgevangenenkampen in het Duitse Rijk. De vernederlandsing van de Gentse universiteit in oktober 1916 – al jaren een belangrijke flamingantische eis – bracht de activisten op het voorplan.⁴⁸

De Vlaamsgezinden die België bleven steunen (de zogenaamde passivisten) stonden voor een dilemma. De activisten hadden schijnbaar in een vingerknip verkregen waar zij al jaren voor vochten. Anderzijds: moest men juichen om de benoeming van een Nederlandstalige censuurambtenaar?⁴⁹ Desondanks steeg de aantrekkingskracht van de beweging bij jonge ambitieuze intellectuelen.⁵⁰ In maart 1917 werd de bestuurlijke scheiding van België werkelijkheid. De Raad van Vlaanderen was in naam het hoogste politieke orgaan van Nederlandstalig België. Dit had weinig praktische gevolgen voor de nu ‘geëmancipeerde’ Nederlandstalige Belgen: het bezettingsregime werd zelfs brutaler.⁵¹ De beweging probeerde zich in 1918 lokaal te verankeren, maar het bevrijdingsleger was al in aantocht. In de naoorlogse periode werd het activisme eigenlijk belangrijker dan tijdens de bezetting. Activisten en een minderheid van oud-strijders vonden elkaar in de Frontpartij en het anti-Belgische gevoel begon aan een trage maar gestage opmars. Hoewel de activisten dus gering in aantal waren, zou hun invloed op de Vlaamse beweging groot zijn. Het Vlaams-nationalisme en de anti-Belgische argumentatie van de activisten raakten na verloop van tijd verknoopt met elkaar.⁵²

Nog steeds weten we heel weinig over de lokale impact van het activisme. Wie waren de activisten en hoe gingen ze te werk? Grote steden als Gent, Antwerpen en Brussel zijn al uitvoerig bestudeerd en telkens zien we hetzelfde: een kleine groep radicalen staat tegenover een vijandige massa. De Antwerpse volksraadpleging van februari 1918 is een goed voorbeeld. Om hun legitimiteit te verhogen, organiseerden de Duitsers een referendum over de vraag of ‘Vlaanderen’ bestuurlijk onafhankelijk mocht worden. Als snel verschenen anti-activistische vlugschriften. Drie dagen lang werden groepen activisten uitgejouwd en met messen en stokken aangevallen. Er waren ongeveer tien keer meer tegenbetogers dan sympathisanten.⁵³ Maar hoe verging het het activisme in kleinere steden en op het omliggende platteland? Wordt het activisme daar sneller *salonfähig*? Misschien speelden de activisten er in op lokale bekommernissen (zoals prestige verwerven, de rechten van de boer, bemiddeling met de Duitsers, enzovoort) eerder dan de anti-Belgische kaart te trekken?⁵⁴ Misschien schaalden populaire notabelen zich achter de beweging, waardoor een uitgesproken ideologisch profiel niet meer nodig was? Het zijn allemaal hypotheses die lokaal getest kunnen worden. Wat was de impact van een uitgesproken Belgischgezinde pastoor of een bezielde activistische middenstander? Misschien werd niet overal openlijk gesproken over activisme. Maar dat wil niet zeggen dat er geen *social climbers* waren die misschien contacten hadden met de beweging. Zoals in hoofdstuk 8 zal blijken, hadden de activisten een uitgebreid propagandabureau en werden er ook voortdurend heimelijke plannen gesmeed om het lokale establishment te compromitteren.

Kon het activisme massaal succes hebben? Voor de activisten wogen taalrechten misschien wel op tegen de materiële onderdrukking van de Nederlandstalige Belgen – maar daarin stonden ze alleen. Telkens opnieuw blijken de activisten een minderheid te zijn. Toch is het interessant om te zien hoe die minderheid de harten en de geesten van de bevolking trachtte te veroveren. In 1918 werd elke week wel ergens een cinema-avond, een voorleesurtje of een debatavond georganiseerd. Voor zaal- en caféhouders was dat een broodwinning en de verkleumde bevolking stroomde toe naar de verwarmde lokalen. Er werden ook activistische hulporganisaties opgezet, zoals *Volksopbeuring* en *Kolenverdeling voor Vlaanderen*.⁵⁵ De activisten leverden daarnaast kritiek op het patriottische – en vaak francofone – *Comité National*.⁵⁶ Een laatst middel was sociaal dienstbetoon. Een nieuw Vlaams regeringsapparaat betekende vacatures voor ambitieuze nieuwelingen: van departementshoofden voor accijnzen tot klerken in het departement kunsten en wetenschappen. Omdat de aanvragen voor postjes toestroomden, kregen de activisten al snel de bijnaam “zaktivisten”. Deze aanvragen, maar ook de propagandageschriften en de lijsten van voor- en medestaanders zijn terug te vinden in het archief van de Raad van Vlaanderen, dat min of meer per gemeente georganiseerd is.⁵⁷

5.3.4 *Verzet*

Een totaal ander milieu is het burgerlijk verzet.⁵⁸ Spionnen, saboteurs en verzetslui lijken synoniem te staan voor spannende verhalen. Maar het is moeilijk om daar vragen aan te koppelen die je kunt beantwoorden door onderzoek. Wie opereert in de clandestiniteit, heeft er belang bij om geen sporen na te laten. Wie waren eigenlijk die mensen die hun leven veil hadden voor het Belgische vaderland? Uit welke sociale groepen uit de gemeente stamden zij? We weten hoogstens dat spoorwegaarbeiders belangrijke waren voor het verzet.⁵⁹ De *cheminots* (spoorwegbedienden) konden via observatie – een eentonig en vermoeiend werk – informatie over de Duitse legerbewegingen doorgeven.⁶⁰

Niet alleen de daadwerkelijke spionage-activiteiten zijn van belang. Ook de soms onbegrepen paranoia over de alomtegenwoordige spion ('spionnitis'), speelde een rol in het dagelijks leven.⁶¹ Boeren die met een lantaarn naar de stal liepen werden verdacht van communicatie met de vijand. Spionnitis was voor de Duitsers een motief om de mobiliteit van de Belgen in te perken en alle duiven af te slachten.⁶²

De naoorlogse erkenning van verzetsdaden is een boeiend probleem dat zich vooral op het lokale niveau situeerde. Het lijkt erop dat vooral gesneuvelde informanten werden verheerlijkt, zoals Gabrielle Petit en Edith Cavell.⁶³ De getuigenis van de 'spionne' Martha Cnockaert, die haar belevenissen na de oorlog publiceerde en in 1938 als fantast werd opzijgezet door een heemkundige, is tekenend voor de naoorlogse strijd om het verleden. Er zijn een aantal goede redenen om aan te nemen dat Cnockaert inderdaad informatie doorspeelde aan het Britse leger, maar een hard bewijs ontbreekt.⁶⁴

Het kan ook geen kwaad om oog te hebben voor de disciplinerende aspecten van het verzetsmilieu. Want waren verzetslui niet het best geplaatst om voortdurend de goede en de slechte patriotten van elkaar te onderscheiden? Het onderstaande strooibriefje uit december 1918 illustreert dat die taak heel ernstig werd genomen:

Aan de schandpaal.
Medeburgers.

In het lokaal De Roozenboom Dambruggestraat 23 heeft een telefoon van Duitse vliegers geplaatst geweest. Daar zijn meer jonge meisjes door de Duitsers verkracht geweest als in 20 ander kotjes, allen op aanhitsing van de bijzit van de lokaalhouder, die zich doet doorgaan als madame G., maar werkelijk de wettige vrouw is van A.P. en die als een grote koppelaarster bekend staat. Terwijl onze dappere helden aan de IJzer streden, liet die vrouw zich in automobielen door de Duitsers rond de stad voeren. Als men soms in een winkel tegen die vrouw zegde wat zij na de oorlog ging doen, antwoordde die vrouw: "als de Duitsers weg zijn dan hebben wij er genoeg verdiend en kunnen wij op een villa gaan wonen" (...). Dus geachte medeburgers de oorlog is uit het is tijd dat die mensen op een villa gaan wonen, niets kapot slagen

of plunderen, dat is geen vaderlandse liefde maar roofzucht (...) maar niemand zet er nog een voet binnen. Wie zich in de Rozenboom begeeft is een nietswaardig man welke geen karakter heeft. Aan de schandpaal met dit volk.⁶⁵

Deze oproep tot boycot van een café toont aan dat de slachtofferrol van België intensief beleefd werd, ook in het dagelijks leven.

Verder lijken de 30 000 jonge vrijwilligers die onder de elektrische grensdraad tussen België en Nederland kropen om zich bij het Belgisch leger te vervoegen uitstekende ambassadeurs van het nationale gevoel.⁶⁶ Er konden natuurlijk allerlei andere motivaties meespelen, zoals willen ontsnappen aan dwangarbeid. Toch lieten ook voor oktober 1916 heel wat mannen hun thuis achter om te gaan vechten. Hoewel de vreselijke omstandigheden en de stilstand aan het front geleidelijk aan bekend raakten in het bezette land, waren er heel wat vrijwilligers. Hoe herinnerden deze vrijwilligers zich 14-18? Opmerkelijk is dat er veel openlijker werd gesproken over de weg naar het trainingskamp in Frankrijk, dan over de eigenlijke frontervaring. Wat zegt dit over het contrast tussen het sacrale beeld van “het front” en de ellende van een echt loopgravenbestaan? Kunnen we iets meer te weten komen over de familiale dilemma’s van die jongemannen?

Het patriottisme van deze jongens is slechts één element in een veel ruimere sentimentele huishouding.⁶⁷ Ook religieuze retoriek, schuldgevoel en sociale druk speelden een rol. Zo getuigde verzetsman Evarist De Geyter dat hij kort na de terugtrekking van het Belgische leger een soldaat op café tegenkwam, die zijn regiment niet had verwoegd. Hij bedreigde hem met een pak rammel en de woorden “*uwe plaats is achter den IJzer bij uwe moedige strijdbroeders*”. Waarna de man daadwerkelijk vertrok.⁶⁸

5.4 De lasagne-identiteit verbrand?

Eerder hebben we gezien dat het motief van *la Belgique martyre* herhaaldelijk opduikt: op trams, in ziekenhuizen en in cafés. We hebben ook stilgestaan bij de activistische uitdaging: blijkbaar konden sommige groepen het niet meer opbrengen om België te verdedigen. Kunnen we concluderen dat tijdens 14-18 een Belgische en een Vlaamse identiteit lijnrecht tegenover elkaar stonden?

Natuurlijk was niet iedereen die een Belgische vlag uithing bereid om te sterven voor het vaderland. Mensen hadden bovendien ook andere dingen aan hun hoofd. Maar misschien werden mensen ook niet per se gedwongen om te kiezen. Identiteiten zijn immers gelaagd. Afhankelijk van de context kunnen mensen zich met verschillende gemeenschappen identificeren, in steeds wisselende combinaties. Historisch gezien hebben ze dat ook altijd gedaan. Kwam die zogenaamde lasagne-identiteit tijdens de

Wereldoorlog onder druk door het overspannen nationalisme?⁶⁹ We zoeken een begin van antwoord bij drie personen. Ten eerste is er Constance Graeffe, echtgenote van een industrieel met Duitse *roots*. Ten tweede is er de Vlaamsgezinde Jeroom Leuridan. Onze derde getuige is de Amerikaanse ingenieur Edward Eyre Hunt.

5.4.1 *Het kosmopolitisme in duigen*

In 1914 sprak de in Engeland geboren Constance Graeffe, gehuwd met de genaturaliseerde Belg Otto Graeffe, vlot drie talen. Haar gezin onderhield nauwe contacten met de Duitse migrantengemeenschap, maar ook met familie in Engeland en Frankrijk. De gezinsleden waren bovendien perfect ‘geïntegreerd’ in de Belgische maatschappij. Maar het uitbreken van de oorlog zorgde voor verwijdering en onbegrip. Clichés als de barbaarse Teutoon, de imperialistische Engelsman en de laffe Fransman deden hun intrede. Constance’s dagboek, dat ook in hoofdstuk 8 aan bod zal komen, illustreert de impact van nationale grenzen op een familie. Constance was aanvankelijk zeer kosmopolitisch georiënteerd. Ze probeerde dan ook de verschillende kampen onbevooroordeeld te benaderen en hoopte bruggen te bouwen. Maar kon ze de Belgische en de Duitse oorlogsstandpunten wel blijven confronteren met elkaar? Of leidde deze identiteitscrisis tot een keuze voor één kamp?⁷⁰

Constance was niet de enige. Haast alle migranten uit de Centrale Mogendheden (Duitsers, maar ook Oost-Europeanen, immigranten uit het Ottomaanse Rijk, enzovoort) moesten een kant kiezen. Een prominent wetenschapper als de historicus Henri Pirenne, die nochtans Duitse leermeesters had gehad, zette de samenwerking met Duitse wetenschappers stop. Het wereldwijde conflict was geen stimulans voor multinationale identiteiten.

5.4.2 *Vlaming en Belg*

Wat dan met het contrast tussen een Vlaams bewustzijn en het Belgisch staatsburgerschap? Om dit probleem beter te begrijpen kan het oorlogsdagboek van de twintigjarige Jeroom Leuridan interessant zijn. Jeroom Leuridan was een ultrakatholieke Vlaming met een felle afkeer voor alles wat Frans was en dus – in zijn optiek – onzedelijk, kunstmatig en ontaard.

De besmetting en ontworteling van het Vlaamse volk, dat ‘gevangen’ zat in het Belgische staatsverband, was één van Jeroom Leuridans terugkerende angsten. Toen de oorlog uitbrak was hij twintig en leefde hij op de boerderij van zijn ouders in West-Vlaanderen. Later engageerde hij zich bij de Vlaamse Oudstrijders (VOS) en bij de IJzerbedevaart. Maar dit kon hij uiteraard niet voorspellen toen hij zijn oorlogsdagboek

begon. In april 1915 woonde Jeroom Leuridan een misviering bij. Gezeten in burgerplunje te midden van de Belgische soldaten luisterde hij naar de nationale hymne:

Om vele redenen van misnoegdheid, van verbittering om onbillijke krenkingen en moedwillige onrechtvaardigheden, gepleegd tegen mijn bloedeigen Vlaamse stam, was ik er in de laatste tijd stilaan toe gekomen 't Brabançonnelied te verfoeien (...) en in zijn plaats immer onze Vlaamse Leeuw te eisen. Maar nu heb ik gevoeld dat ik toch nog de Brabançonnezang liefheb, dat mijn geliefde Vlaamse Leeuw toch niet de Brabançonne verdringt en ook niet verdringen moet in de toekomst.⁷¹

Enkele maanden later ging ook Leuridan in dienst, tegen de zin van zijn angstige ouders. Toen puntje bij paaltje kwam wees hij als flamingant België – met zijn taalachterstelling en zijn verfranste, liberale elite – niet af. Waarom riskeerde hij zijn leven voor een land waarvan hij zich eerder distantieerde?

Het bestaan van een zogenaamde lasagne-identiteit is een eerste verklaring. Maar in eerdere dagboeknotities vinden we nog andere, veelzeggende elementen. Zoals veel jongemannen die nog niet in dienst waren, voelde Leuridan sociale druk om zijn vaderlandse plicht te doen. Hij schaamde zich voor zijn statuut van burger. Hoe meer hij met het ideaal van de frontsoldaat geconfronteerd werd, hoe meer hij zich schaamde over zijn afwachtende houding. Het is geen toeval dat het geciteerde dagboekfragment geschreven is na een misviering met soldaten. Toen zijn beste vriend hem uiteindelijk vroeg om samen naar het Belgisch leger te gaan, ging hij overstag.⁷² Jeroom Leuridan conformeerde zich naar het dominante mannelijkheidsideaal, hij behield het respect van zijn vrienden en verkleinde de kloof tussen woord en daad. De Belgische identiteit was voor hem dus op minstens drie niveaus functioneel.⁷³

In de gedachtenwereld van Jeroom Leuridan worden *insiders* trouwens duidelijk van *outsiders* onderscheiden op basis van waardeoordelen. In één en dezelfde dagboeknotitie confronteert hij “de gezonde, aartsvaderlijke vreugde van ons onbedorven volk” met “het geginnegap van het wufte Franse soldatenvolkje”. Gelukkig komt ook de relativiteit van dit soort indelingen naar voor. Persoonlijke ontmoetingen met Fransen leidden steevast tot passages vol ophemeling en pathos.⁷⁴

5.4.3 *Regio's tegenover elkaar*

De jonge Amerikaan Edward Eyre Hunt kwam in 1914 naar België. Hij werkte er als oorlogscorrespondent en later als lid van de *Commission for Relief in Belgium*. Als medewerker van de CRB moest hij waken over een efficiënte voedselverdeling. De regionale gevoeligheden van de Belgische medewerkers werden één van zijn eerste problemen. Om de bevoorrading van de arrondissementen Turnhout, Mechelen en Antwerpen stad te verzekeren, moest op provinciaal niveau worden samengewerkt.

Dus begon Eyre aan de samenstelling van een provinciaal Comité. Maar niet iedereen zag het nut in van de schaalvergroting:

Een week later kwamen vier heren van het arrondissement Turnhout naar mijn bureau om te protesteren tegen de opname [van Turnhout] in het Antwerpse provinciale Comité. Ze zeiden dat ze best wilden onderhandelen met Brussel, maar niet met Antwerpen. Ze zouden verheugd zijn om zaken te doen met mij persoonlijk, of met het [centrale] *Comité National* in Brussel, maar ze wilden niets te maken hebben met het Antwerpse provinciale Comité.

Tijdens de tweede vergadering kwam het conflict op een kookpunt. Er ontstond een verhitte discussie, waarbij alle afgevaardigden van Turnhout tegelijk rechtstonden en het Nederlands gebruikten in plaats van het Frans, zoals meestal op momenten van hoge opwindning (...). Ik protesteerde fel tegen de opsplitsing (...). Eén van de afgevaardigden was tot tranen toe bewogen, en uitgebreide verwijten – die ik niet kon verstaan – werden heen en weer geslingerd. Was Antwerpen, rijk en vroom tijdens de Middeleeuwen maar nu het terrein van handelaars en vrijmetselaars, ooit gul geweest voor Turnhout? Kon Turnhout, ruraal, ouderwets en katholiek, de kooplui van Antwerpen vertrouwen? Het arrondissement Mechelen was weerspanning om dezelfde redenen als Turnhout.⁷⁵

Er zijn allerlei indicaties dat particularisme (sterke regionale identiteiten en wedijver) in 1914 springlevend was.⁷⁶ Zoals altijd bracht het schaarsteprobleem bestaande spanningen op de voorgrond. Antwerpenaren vermoedden dat de Brusselaars meer kregen, en omgekeerd klaagden de Brusselaars dat de prijzen in de hoofdstad veel hoger lagen dan elders.⁷⁷ Ook de kloof tussen platteland en stad is een terugkerend fenomeen. Het Duitse paspoortensysteem, dat iedereen in de eigen gemeente kluisterde, deed de rest. Wantrouwden sommige leefgemeenschappen de voedselverdeling omdat die door ‘de bureu’ werd verzorgd? Werden diefstallen toegeschreven aan niet-ingezetenen? Werden oudere clichébeelden over de onbeschaafde boer en de verdorven stedeling weer opgediept?

5.5 Besluit

De natie wordt zelden tastbaarder dan in oorlogstijd. Waardeoordelen worden dan van stal gehaald om insiders van outsiders te scheiden. Zo vonden veel Duitse bevelhebbers zichzelf beschaafder dan de ‘simpele’ Belgen of de ‘primitieve en vuile’ Oost-Europeanen.⁷⁸ Hoewel de Eerste Wereldoorlog in se gelinkt was aan geopolitieke machtsopbouw, werd hij voorgesteld als een conflict tussen rassen of naties. De eigen natie was daarbij per definitie superieur aan die van de vijand.

Niet alleen tussen naties, maar ook binnen de natie ontstonden grote breuklijnen. De ‘laffe’ burger stond tegenover de heldhaftige frontsoldaat, de goede patriot tegenover

de profiteur, de moffenvriend tegenover de verzetsman. Verder maakten sommigen het onderscheid tussen de deugdzame Vlaamse soldaat en de laffe Franstalige officier. Hier en daar werd de aanwezigheid van joden geproblematiseerd. Joden hadden vaker een migratieverleden en als minderheid binnen de natie kregen ze al snel het etiket van 'onechte' vaderlander. Het voortdurend afbakenen van de natie bracht dus processen van stigmatisering en marginalisering op gang.

Die processen waren niet rechtlijnig. Men kon de Ander niet voortdurend blijven afwijzen. We moeten oog hebben voor toenadering en samenwerking tussen bezetter en bevolking, iets wat alleen te observeren valt op lokaal niveau. Identiteiten bleven ook een zekere gelaagdheid behouden. De Vlaamse of Belgische identiteit werden op een flexibele manier door elkaar gebruikt, zoals het verhaal van Jeroom Leuridan aantoonde. De Belgen konden moeilijk samenwerken omwille van oudere regionale identiteiten, stedelingen keerden zich tegen het 'bevoordeelde' platteland.

We hebben aangetoond welke rol nationale identificatie kon spelen in het dagelijks leven. In zowat alle oorlogvoerende landen veroverden patriottische symbolen het straatbeeld. In België werd dat al snel verboden door de bezetter, maar patriottische routines konden dat opvangen. Bezettters en activisten werden niet begroet, 'onpatriottische' cafés werden gemeden. Een nieuwe ethiek zweefde over België: '*la Belgique martyre*' moest voorrang krijgen op individuele verlangens.

